

УДК: 329.05

УКРАЇНСЬКІ ПРАВИ РАДИКАЛЬНІ ПАРТІЇ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Танчин Ігор, Луцишин Галина

Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Національний університет “Львівська політехніка”

(стаття надійшла до редколегії – 14.11.2016 р., прийнята до друку – 20.12.2016 р.)

© Танчин І., Луцишин Г., 2016

Досліджено особливості діяльності українських правих радикальних партій після Революції гідності, розглянуто їх основні ідеї, принципи та типології. Основну увагу звернено на аналіз таких партій: Всеукраїнське об'єднання “Свобода”, “Правий сектор”, “Братство”, “Національний Корпус”. Зроблено висновок про те, що внаслідок Революції гідності та російської агресії відбулися суттєві зміни у національному самоусвідомленні великої частини громадян України, війна стала вирішальним фактором, який принципово змінив критерії української ідентичності. Праві радикальні партії, які орієнтуються на етнічний націоналізм, сьогодні не мають великої підтримки в українському суспільстві.

Ключові слова: політичні партії, Революція гідності, праві радикальні партії, парламентська діяльність, демократія.

UKRAINIAN RADICAL RIGHT-WING PARTIES AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY

Igor Tanchyn, Halyna Lutsyshyn

The peculiarities of the activities of Ukrainian radical right-wing parties after the Revolution of Dignity are studied, their main ideas, principles and typology are considered. Among right-wing parties, there are moderate nationalists, so-called national democrats, represented by parties like the People's Movement of Ukraine, the Ukrainian Republican Party, the Congress of Ukrainian Nationalists, etc. and national radicals such as the Ukrainian National Assembly-Ukrainian People's Self-Defense (UNA-UNSO), the Social-National Party of Ukraine (later “Svoboda” (“Freedom”)) and others. The main attainment is paid to the analysis of such right-wing parties as the Svoboda, the Right Sector, the Brotherhood, the National Corpus.

In general, all the right-wing parties advocate for decisive changes in society and strengthening the Ukrainian state both in foreign and domestic policy. For this reason during the deep crisis which Ukraine is now experiencing, their popularity would have to be increasing. It is stated that right-wing parties in Ukraine are functioning in a fairly small electoral segment. It is bounded by the fact that in every society a number of people inclined to support radical actions is insignificant.

The author conducts comparative analysis with activities of right-wing parties in Europe. In particular, the experience of France, where in the parliamentary elections of 2012 the “National Front” won 13.6 % of votes, the Austrian Party of Freedom that received 21.4 % of votes in the parliamentary race in 2013, the Hungarian ultra-national “Jobbik” that received 20.5 % of votes in the elections to the supreme legislative body of the country in 2014, and the nationalist “Greater Romania” that won 19.5 % of the votes in the parliamentary elections at the height of its popularity (in 2000). According to the estimates of analysts of the National Institute for Strategic Studies, the number of people in Ukraine willing to resort to drastic measures does not exceed 8 %.

It is concluded that the Revolution of Dignity and the Russian aggression have resulted in significant changes in national self-consciousness of a large part of Ukrainian citizens. The war was a decisive factor that fundamentally changed criteria of Ukrainian identity. The right-wing parties focused on ethnic nationalism now have little support in the society.

Key words: political parties, the Revolution of Dignity, radical right-wing parties, parliamentary activity, democracy.

Політичні партії сьогодні відіграють важливу роль у процесах державотворення, формування політичних еліт та розвитку суспільства загалом. Сучасна Україна є лідером серед європейських

держав за кількістю зареєстрованих політичних партій, зокрема, у вересні 2016 р. в Україні було зареєстровано 344 політичні партії, що в кілька разів перевищує показники в інших державах Європи.

Також значно зросла кількість регіональних партій, а також партій національних меншин України. З 2014 р. в Україні значно активізувалась діяльність правих радикальних партій (“Свобода”, “Національний корпус”, “Правий сектор”, “Братство”), що зумовлено війною на Сході України, необхідністю розбудови сильної економіки та “наведення ладу” в державному управлінні. Такі партії є опозиційними до чинної влади, виступають за рішучі зміни в суспільстві, швидко мобілізують свій електорат і часто приваблюють молоде покоління, для якого характерні протестні настрої. Усе це актуалізує проблему дослідження право радикальних політичних партій у сучасних умовах.

Серед зарубіжних вчених особливу увагу у вивченні правих радикальних партій звертають такі вчені: чеський політолог Л. Копечек, нідерландський дослідник К. Мадде, італійський науковець П. Ігназі, швейцарський політолог Х.-Дж. Бетц. В Україні діяльність правих партій вивчає Ю. Римаренко, О. Картунов, Л. Шкляр, Ю. Шведа, В. Таран, І. Оніщенко, М. Обушний, М. Кармазіна, В. Кафарський та ін. Однак мало дослідженими залишаються питання розвитку сучасних праворадикальних партій в Україні, зокрема, після Революції гідності, а також дослідження причин, які зумовлюють активізацію нових праворадикальних партій, їх підтримку з боку суспільства.

Метою статті є аналіз діяльності праворадикальних партій після Революції гідності в Україні.

У політології вважається, що ліві – це ті політичні сили, які виступають за втручання держави в економіку, високі податки, допомогу соціально знедоленим, рівність, прагнення до суспільства соціальної справедливості, а праві – за приватний бізнес, ринкову економіку, національну історичну пам’ять, конкуренцію, жорстку зовнішню політику, індивідуалізм та особисту свободу і відповідальність. Однак традиційний поділ партій на ліві, центристські праві та праворадикальні в Україні має свою специфіку. Вона полягає в тому, що політичне розмежування в Україні відбувається не стільки за соціально-економічною, як за мовно-культурною ознакою. Ця особливість є характерною не лише для України. Відомо, що хоча основним детермінантним фактором партійної ідентичності в усіх індустріальних демократичних країнах є соціально-економічний статус, проте в етнічно й релігійно гетерогенних суспільствах на перший план виходять культурні чинники, насамперед етнічної та релігійної приналежності. Аренд Лійпхарт, наприклад, вказує, що “в Бельгії, Канаді та Швейцарії – трьох демократичних країнах, у яких соціально-економічна, релігійна та етнічна ідентичності змагаються за вплив

на партійний вибір – саме релігія та мова, а не соціально-економічне становище, складають визначальний вплив на електоральну поведінку громадян” [7, с. 446].

Швейцарський політолог Ханс-Джордж Бетц, аналізуючи радикальні праві партії, виділяє такі їх ознаки, як: 1) партії виступають проти культурних цінностей, соціальної рівності та соціально-політичних систем сучасних західних демократій без руйнування їхніх основ; 2) наголошують на етнічній гомогенності у суспільстві; 3) виступають за неоліберальну економіку, захист індивіда від корупції та свавілля державних установ, загальне благо та за впровадження антифеміністичного законодавства; 4) такі партії очолює харизматичний лідер; 5) такі партії є централізованими та ієрархічно організованими об’єднаннями, які вдаються до популізму як методу отримання голосів [8].

Як відомо, Україна складається з переважно українофонного прозахідно налаштованого Заходу і Центру та російськомовних і, відповідно, проросійськи орієнтованих областей Півдня і Сходу. Як показують соціально-психологічні дослідження [1], україномовні українці більше, ніж російськомовні, націлені на проведення політичних та економічних реформ за європейським зразком, тобто в масі своїй є “правішими” за російськомовних українців, значна частина яких ностальгує за Радянським Союзом. Відтак націоналістичні праві ідеї були підняті на щит саме українофонами. Серед правих партій спостерігаємо як поміркованих націоналістів, т. зв. Націонал-демократів, що представлені партіями на зразок Народного Руху України, Української Республіканської партії, Конгресу Українських націоналістів тощо, так і націонал-радикалів, як-от: Українська національна асамблея – Українська національна самооборона (УНА–УНСО), Соціал-націоналістична партія України (майбутня ВО “Свобода”) та деякі інші.

Перші – досить охоче йшли на співпрацю з посткомуністичною владою, оскільки вважали український націоналізм передусім постколоніальним визвольним політичним рухом, націленим на відродження державності України. Відтак, після здобуття Україною незалежності, свою місію вбачали в “розбудові держави”, уникаючи будь-яких різких дій, котрі би потенційно могли становити загрозу для її державного існування. Через це їхні націоналістичні настанови часто поєднувалися з ліберальними й демократичними ідеями, що в подальшому зумовило їх легке й органічне поєднання з патріотичними силами центристського плану. Другі ж – наполягали на проведенні різких змін у суспільстві переважно в політичній та культурній сферах, наприклад, проведенні в Україні рішучої

українізації та декомунізації, вдаючись до рішучих дій, зокрема силових. Якщо націонал-демократи наголошували на необхідності сприяння розвитку української мови і культури й захистові її від русифікації, то націонал-радикали прямо називали головним ворогом України Росію, яка постійно продовжує щодо України свою агресивну імперську політику. Водночас праві радикали багато уваги звертають на соціальний захист населення, підвищенню ролі держави в економіці, тобто за деякими показниками є близькими до “лівих” сил. Наприклад, у Програмі ВО “Свобода” проголошується необхідність заборони приватизації стратегічних підприємств і повернення у державну власність раніше приватизованих; гарантування державного контролю над природними монополіями; повернення у державну власність та власність трудових колективів незаконно приватизованих об’єктів; забезпечення контролю держави над банківською сферою; скасування несправедливої пенсійної реформи тощо [4]. Вимоги підвищення пенсій і зарплат, перегляду результатів приватизації, націоналізації підприємств та переведення [3].

Так, праворадикальні партії в Україні функціонують у досить невеликому електоральному сегменті. Він обмежений з одного боку тим, що у кожному суспільстві кількість громадян, схильна до підтримки радикальних дій, є незначною. Наприклад, якщо подивитися на результати націоналістів у інших країнах Європи (не лише радикалів, але й поміркованих), то побачимо, що у першому турі парламентських виборів 2012 р. у Франції “Національний фронт” здобув 13,6 % голосів, австрійська Партія Свободи на парламентських перегонах у 2013 р. отримала 21,4 % голосів, а угорський ультранационалістичний “Йоббік” на виборах до вищого законодавчого органу своєї країни у 2014 р. набрав 20,5 %; націоналістична “Велика Румунія” на піку своєї популярності (у 2000 р.) завоювала на виборах до парламенту 19,5 % голосів своїх співвітчизників [2].

З 2015 р. в країнах ЄС популярність націоналістичних партій зростає неймовірними темпами, поширюються націоналістичні ідеї та настрої, що зумовлено значною мірою міграційною кризою, а також популярності набирають євроскептичні погляди серед населення країн ЄС. Варто зауважити, що активно розвиваються праворадикальні партії окремих етнічних груп, які часто переростають у сепаратистські рухи чи антиєвропейський націоналізм окремих держав, що виступають за вихід з Європейського Союзу. Наприклад, відомим є

“Європейський вільний альянс”, до якого входить більше ніж двадцять партій, серед яких Шотландська національна партія, партії Уельсу і Каталонії.

За підрахунками аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень, в Україні кількість людей, готових вдаватися до радикальних заходів не перевищує 8 % [6]. З іншого боку, цей сегмент обмежений тим, що праві націоналісти орієнтувалися тільки на українськокультурних громадян, а з третього боку – тим, що соціально-економічна програма правих радикалів наближена до соціалістичної, а на цьому полі домінують не тільки сильні ліві партії, але й різноманітні популістські партійні проекти. Відтак вкрай праві від початку свого існування міцно й надовго посіли маргінес українського політичного та громадського життя попри те, що праві націоналістичні ідеї в Україні якраз набували все більшого поширення.

Скажімо, у період від парламентських виборів 1998 року до парламентських виборів 2002 р. кількість прихильників націонал-демократичних партій, що виступають за європейський вибір і на захист української національної культури, виросла більш як удвічі (з 10,2 % до 21,5 %). Що особливо важливо, за той же час популярність правих партій не тільки зросла кількісно, але й розширилася територіально – із Західної України на Центральну. Так, під час парламентських виборів 1998 року лише у двох областях Західної України – Тернопільській та Івано-Франківській – за кандидатів від правих партій віддали голоси більше ніж половина виборців, та ще в трьох областях – Львівській, Рівненській і Волинській – більше ніж чверть виборців. Зате під час парламентських виборів 2002 року за кандидатів правих партій проголосувало більше ніж половина виборців уже в шести областях Західної України (Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Волинській та Чернівецькій), і понад чверть виборців – у дев’яти областях, а також у восьми областях Центральної України.

Після президентства Віктора Ющенка (2005–2010 рр.), який позиціонував себе як український націоналіст, націоналістична ідеологія дещо втратила в популярності й, як наслідок, у 2010 році президентом було обрано Віктора Януковича, який спирався на підтримку населення південно-східних регіонів України. Нова влада стала проводити політику, націлену на свідоме нагнітання протистояння в суспільстві з питань культури, мови та ідентичності. Політику партії влади багато українських виборців сприймали як антинаціональну. Саме на хвилі протесту проти цієї політики російщення України радикальна націоналістична партія ВО “Свобода” на

парламентських виборах 2012 року здобула 10,5 % голосів. Як для вкрай правої партії це був просто-таки феноменальний результат, враховуючи, що ВО “Свобода” є найпопулярнішою з усіх праворадикальних партій і на виборах до Верховної Ради 2006 та 2007 років вона продемонструвала більше ніж скромні успіхи – 0,36 % та 0,76 % відповідно. Внаслідок виборів 2012 року, вперше в Українському парламенті була утворена фракція радикально-націоналістичної партії. Однак маємо зауважити, що такий значний успіх ВО “Свобода” зовсім не означав масової підтримки українцями радикальної націоналістичної ідеології. Значна частина виборців підтримали “Свободу” не з ідеологічних, а з тактичних міркувань. По-перше, на знак протесту проти антиукраїнської політики Януковича. З цієї причини деякі виборці вирішили проголосувати за найбільш демонстративно націоналістичну партію України. І, по-друге, частина виборців, підтримуючи ВО “Свобода”, намагалася забезпечити урядові найжорсткішу опозицію, оскільки націонал-демократичні сили на той час дискредитували себе, позаяк багато їхніх депутатів після перемоги Януковича на президентських виборах 2010 року зрадили й перейшли на бік урядової коаліції. На цьому тлі ВО “Свобода” як партія з чіткою позицією й жорсткою дисципліною виглядала силою, яка утримає своїх депутатів в опозиційній коаліції і буде послідовно опонувати урядові.

Після Революції Гідності та збройної агресії проти України з боку Російської Федерації здавалося, що настав зоряний час для праворадикальних партій, адже під час війни, як правило, суспільство радикалізується. Однак протистояння на Майдані та подальша війна з РФ призвела до несподіваного ефекту: націонал-радикали втратили у підтримці.

Сьогодні в Україні функціонують чотири праві радикальні партії – ВО “Свобода”, “Правий сектор”, “Братство” і “Національний Корпус”. Ще одна політична сила – Національний Рух “Державницька ініціатива Яроша” (ДІЯ) – оголосила про початок своєї діяльності, проте наразі ще не оформила своє існування юридично. У парламентських виборах 2014 року брали участь лише перші дві партії, яким не вдалося подолати виборчий бар’єр (ВО “Свобода” – 4,7 %, Правий Сектор – 1,8 % голосів). Хоча, як показували опитування, в разі об’єднання партії Тягнибока і Яроша отримали б не менше ніж 7–8 %. Відповідно, збільшення кількості вкрай правих партій приводитиме до ще більшого розмивання голосів виборців. Правий Сектор уже значно втратив у рейтингах після того, як її лави наприкінці 2015 року залишив ідейний провідник Дмитро Ярош.

Після гучних скандалів та через брак лідерського й організаційного потенціалу ця партія може проявити себе хіба що за умов якихось значних політичних потрясінь. Приблизно така сама ситуація й у партії ДІЯ, яка була створена на базі окремих батальйонів “Добровольчого українського корпусу “Правий сектор” (ДУК ПС). Ця партійна структура поки що перебуває на етапі формування й спирається переважно на авторитет экс-лідера “Правого сектору” Дмитра Яроша. Партія “Братство” вважається маргінальною навіть серед ультраправих і має не дуже добру славу завдяки сумнівній репутації свого лідера Дмитра Корчинського – талановитого публіциста і яскравого громадського діяча, однак із заслуженим реноме політичного провокатора. А от новостворений “Національний Корпус” заявляє про значні наміри поборотися за лідерство серед українських правих. Ця партія створена на основі добровольчого батальйону “Азов” (сьогодні це вже полк у структурі МВС, який нараховує понад 1400 бійців та 30 одиниць техніки), який якнайкраще проявив себе у протистоянні російсько-терористичним силам на сході України. Кістяк батальйону “Азов” становили активісти націонал-патріотичних організацій “Патріот України”, Соціал-національної асамблеї, Автомайдану, футбольних фанатів. Лідером є націоналіст з Харкова Андрій Білецький, який на виборах 2014 року переміг на мажоритарному виборчому окрузі в Києві. Ще один представник полку – Олег Петренко – отримав мандат парламентаря, пройшовши за списком Блоку Петра Порошенка. З цього моменту можна робити відлік життя “Азова” у великій політиці хоча політично себе “Азов” дотепер виявляв переважно через акції прямої дії (мітинги, пікети, марші та пікетування).

Загалом усі “праві” партії виступають за більш рішучі зміни в суспільстві, за посилення української держави як у зовнішній, так і у внутрішній політиці, а тому в період такої глибокої кризи, яку сьогодні переживає Україна їхня популярність мала би бути високою. Однак на практиці підтримка вкрай правих є дуже низькою. На нашу думку, це зумовлене певними факторами.

По-перше, тим, що внаслідок Революції Гідності та російської агресії відбулися суттєві зміни у національному самоусвідомленні великої частини громадян України. Революція Гідності відбувалася під гаслами зближення з Європою та, відповідно, відштовхування від Росії. Прагнення виходу зі сфери впливу Москви об’єднало не тільки радикальних українських націоналістів з націонал-демократами, але й проєвропейських, ліберальних та демократичних російськомовних українців і навіть етнічних

росіян, які є громадянами України і поділяють ці погляди. Революція Гідності провела вододіл не за мовною, а за ціннісною ознакою: по один бік стали прибічники прозахідно орієнтованої демократичної Української держави, а по другий – прихильники Росії та Радянського Союзу.

Саме загальнодемократична, а не вузько національна проблематика об'єднала в лавах протестувальників мільйони людей по всій країні, зокрема й у південних та східних областях. Оскільки основною опорою революціонерів були території українокультурного “українського хартленду”, а режим Януковича позиціонував себе як проросійський і спирався на підтримку Російської Федерації, то у протестного руху не могло бути вироблено іншої символічної мови, окрім націоналістичної. У цьому контексті показовим є переосмислення традиційного гасла українських націоналістів “Слава Україні! – Героям слава!”, яке втратило свої початкові націонал-радикальні конотації, набувши нового символічного значення. Якщо раніше це було гасло Української Повстанської Армії, а під героями малися на увазі бійці, які воювали проти німецьких та радянських окупантів у 1942–1952 рр., переважно на Заході України, то сьогодні воно безумовно трактується як “Слава полеглим героям Майдану та воїнам АТО”.

Українськість перестала визначатися етнічним походженням або ототожнюватися із громадянством, набутим автоматично, завдяки народженню на території Української держави. Війна перед більшістю населення країни, особливо російськомовними її мешканцями, поставила ідентичність як об'єкт їхнього свідомого вибору. І більшість російськомовних українців свідомо обрали для себе українську національну ідентичність, чи піднявшись зі зброєю в руках на захист своєї Батьківщини перед навалою російських військ, чи надаючи всебічну допомогу й підтримку захисникам Української держави. Націонал-радикальні партії, які орієнтувалися на етнічний націоналізм, зі значними труднощами знаходять себе в новому тренді. Якщо у Правому Секторі та новоствореній партії Національний корпус є деяка частина російськомовних українських націоналістів, то в найвпливовішій сьогодні праворадикальній партії ВО “Свобода” не збираються відмовлятися від класичних етнонаціоналістичних гасел.

По-друге, після початку російської агресії до влади в Україні прийшли партії, програмні положення котрих мало чим відрізнялися від програм правих радикальних партій, зокрема взяли на озброєння й головний козир правих – виразну

антиросійську риторику. За результатами позачергових парламентських виборів 26 жовтня 2014 р. у багатомандатному окрузі до Верховної Ради України увійшли переважно новостворені партії (за винятком ВО “Батьківщина”): “Народний фронт” (22,14 %), “Блок Петра Порошенка” (21,81 %), “Самопоміч” (10,97 %), “Опозиційний блок” (9,43 %), “Радикальна партія Олега Ляшка” (7,44 %) та “Батьківщина” (5,68 %). Спільним для них є те, що майже всі вони формувалися під конкретні вибори і, відповідно, озброювалися гаслами, які на той час були популярними серед електорату. Як зазначено в аналітичних матеріалах Центру Разумкова у цих партій “замість програм – документи, які відповідають потребам дня. Оцінки ідеологічного спрямування програм більшості партій є ускладненим, з огляду на поєднання в них підходів, притаманних різним напрямам (одночасно, лівим і правим)” [3, с. 21].

По-третє, відсутність доступу до фінансових та медіа-ресурсів, насамперед телебачення. Із переходом до інформаційного суспільства відбулися революційні зміни в комунікаційній сфері й стало неможливо досягти перемоги на виборах, не заручившись підтримкою ЗМІ та професійних політичних консультантів і менеджерів. Це привело до своєрідної “віртуалізації” політики. А великі фінансово-промислові корпорації і регіональні економічні еліти, які значною мірою контролюють український політичний процес та провідні ЗМІ, абсолютно не зацікавлені інвестувати в непередбачувані радикальні партії.

По-четверте, нестача яскравих лідерів. Щоправда, не можна говорити про їхню цілковиту відсутність. Такі наприклад, політики, як Дмитро Ярош, лідер “Державницької ініціативи Яроша” або Андрій Білецький, який очолює новостворений “Національний корпус”, отримали визнання, чому свідченням є їх обрання до Верховної Ради за мажоритарними округами, але вони є поодинокими фігурами та й їм все ще бракує досвіду політичної роботи. А скажімо, “Свобода”, в рядах якої є чимало депутатів з досвідом парламентської роботи, депутатів місцевих рад та екс-чиновників високого рангу, загалом не витримала випробування походом у владу й не виправдала довіри виборців.

Отже, внаслідок Революції гідності та російської агресії відбулися суттєві зміни у національному самоусвідомленні великої частини громадян України, війна стала вирішальним фактором, який принципово змінив критерії української ідентичності. Праворадикальні партії, які орієнтувалися на етнічний націоналізм, сьогодні не мають великої підтримки у суспільстві.

У контексті досліджуваної проблематики важливими є подальші дослідження чинників, які впливають на активність праворадикальних партій, зокрема, в постреволюційний період, вплив неформальних організацій громадянського суспільства на

розвиток праворадикальних партій.

1. Васютинський В. Масова політична свідомість і влада: рух по колу чи рух уперед? / В. Васютинський // *Українські варіанти*. – 1999. – № 3–4. – С. 77–82. 2. Олексієнко О. Страшилка “неонацизму”. В чому загадка українських правих радикалів? [Електронний ресурс] / О. Олексієнко // *Тиждень*. – 2015. – 30 квітня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/135458>. 3. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити [Електронний ресурс] // Аналітична доповідь Центру Разумкова. Робоча версія. – К., 2015. – 138 с. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf. 4. Програма ВО “Свобода” – Програма захисту українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/party/program/>. 5. Програма УНА–УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.com/programa-una-unso>. 6. Радикальні прояви соціального протесту. Тенденції в Україні. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2011. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/444/>. 7. Lijphart A. *Regions vs Linguistic vs Class Voting: The “Crucial Experiment” of Comparing Belgium, Canada, South Africa and*

Switzerland / Lijphart A. // *American Political Science Review*. – 1979. – № 2 (June). – P. 442–445. 8. Mudde C. *The ideology of the extreme right* / Cas Mudde. – Manchester University Press, 2002. – 225 p.

1. Vasiutynskyi V. *Masova politychna svidomist i vlada: rukh po kolu chy rukh upered?* / V. Vasiutynskyi // *Ukrainski varianty*. – 1999. – № 3–4. – S. 77–82. 2. Oleksiienko O. *Strashylka “neonatsyzmu”. V chomu zahadka ukrainskykh pravykh radykaliv?* [Elektronnyi resurs] / O. Oleksiienko // *Tyzhden*. – 2015. – 30 kvitnia. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/Politics/135458>. 3. *Partiina systema Ukrainy do i pislia Maidanu: zminy, tendentsii rozvytku, suspilni zapyty* [Elektronnyi resurs] // *Analychna dopovid Tsentru Razumkova. Robocha versiia*. – K., 2015. – 138 s. – Rezhym dostupu: http://razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf. 4. *Prohrama VO “Svoboda” – Prohrama zakhystu ukrainsiv* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://svoboda.org.ua/party/program/>. 5. *Prohrama UNA–UNSO* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://una-unso.com/programa-una-unso>. 6. *Radykalni proiavy sotsialnoho protestu. Tendentsii v Ukraini. Analychna dopovid* [Elektronnyi resurs] // *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. – 2011. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/444/>. 7. Lijphart A. *Regions vs Linguistic vs Class Voting: The “Crucial Experiment” of Comparing Belgium, Canada, South Africa and Switzerland* / Lijphart A. // *American Political Science Review*. – 1979. – № 2 (June). – P. 442–445. 8. Mudde C. *The ideology of the extreme right* / Cas Mudde. – Manchester University Press, 2002. – 225 p.

